

УДК 341.647.7

Марченко А. А., здобувач кафедри історії держави та права НАВС

Прецедентний характер рішень Європейського суду з прав людини в правовій системі України

У статті проаналізовано прецедентний характер рішень Європейського суду з прав людини крізь призму Закону України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини». Як результат, прецеденти Європейського Суду з прав людини є джерелом тлумачення Конвенції 1950 р., з огляду на це українська судова система повинна застосувати рішення ЄСПЛ.

Ключові слова: судовий прецедент, джерело права, рішення ЄСПЛ.

В статье проанализирован прецедентный характер решений Европейского суда по правам человека сквозь призму Закона Украины «О выполнении решений и применении практики Европейского суда по правам человека». Как результат, прецеденты Европейского Суда по правам человека являются источником толкования Конвенции 1950 г., в связи с этим украинская судебная система должна использовать решения ЕСПЧ.

Ключевые слова: судебный прецедент, источник права, решения ЕСПЧ.

The article analyzes the precedential nature of the decisions of the European Court of Human Rights in the light of the Law of Ukraine "On the enforcement and application of the European Court of Human Rights" As a result, the precedents of the European Court of Human Rights is a source of interpretation of the Convention in 1950, due to a Ukrainian judiciary must apply of the decision ECHR.

Keywords: legal precedent, the source of law, decision ECHR.

Постановка проблеми. Інтеграція України до європейського співтовариства спонукає нас до адаптації українського права до європейських правових стандартів. Логічним в контексті цього є прийняття українським парламентом 23 лютого 2006 року Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [1]. У ч. 1 ст. 17 зазначеного Закону говориться, що українські суди при вирішенні справ застосовують Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини (далі - ЄСПЛ) як джерело права. Логічно виникає запитання: чи носять рішення Європейського суду з прав людини прецедентний характер в правовій системі України? Вирішення даного питання обумовлюється актуальністю статті.

Теоретичною основою для проведення дослідження стали праці багатьох відомих вчених як щодо визначення місця судового прецеденту як джерела права в Україні в цілому, так і в контексті прецедентного характеру рішень Європейського суду з прав людини зокрема. Вивченням вказаного питання займалися як спеціалісти у галузі теорії та історії держави і права, так і фахівці з конституційного права: Беляневич В.Е., Гук П.А., Гураленко Н.А., Дрішлюк А.І., Єгоров М.Д., Загайнова В.П., Луць Л.А., Малишев Б.В., Марченко М.М., Мкртумян А.Ю., Сірий М.І., Шевчук С.В. та інші.

Мета цієї роботи полягає в дослідженні прецедентного характеру рішень Європейського суду з прав людини та їх місця в правовій системі України.

Вклад основного матеріалу. Питання про визнання практики Європейського суду з прав людини джерелом права вирішується як на законодавчому

рівні, шляхом ратифікації Конвенції, так і на науковому, шляхом формування особливого прецедентного права Європейського суду з прав людини. Свідченням цьому є обов'язок держав – учасниць Конвенції визнати судові прецеденти ЄСПЛ повноправним джерелом національного права.

Ця проблема гостро стосується України, яка є частиною континентальної правової системи, де основним джерелом права є закон, і судові рішення є правозастосовними, а не нормативними актами в національному праві. Власне, складається ситуація, за якої судові прецеденти Європейського суду є джерелом права, а судові рішення національних судів до системи правових джерел не відносяться, так як, за загальним правилом, вони нових норм не утворюють, а лише застосовують чинне право.

Доречно зауважити, що в Європі, більшість держав якої належить до романо-германської правової системи, питання застосування рішень Суду вирішено наступним чином: практика Європейського Суду з прав людини є своєрідним тлумаченням норм, виділенням суті положень Конвенції, що полегшує безпосереднє її застосування.

Інакше кажучи, справи ЄСПЛ офіційно не вважаються прецедентами, але є єдиним джерелом динамічного тлумачення Конвенції. Неоднорідність поглядів на правову природу рішень Європейського Суду спричинила твердження про те, що так зване право Суду являє собою дещо середнє між прецедентним правом у його традиційному розумінні та стало сформованою на континенті традицією щодо судової практики як визначеної, однакової, послідовної, усталеної позиції судів з тих чи інших питань правозастосовної діяльності. Тобто рішення ЄСПЛ можна розглядати як нібито новий вид джерела права, який «випадає» зі стандартної класифікації джерел права, до якої впродовж століть звикли правники, – прецедент (англійський стандарт) і кодифікована норма (континентальна правова система).

Судова практика на континенті жорстко прив'язана до унормованого права, навіть якщо вона інколи доволі вільно тлумачить його. На думку Л. Дешко, Суд здійснює своєрідну конкретизацію відповідної правової норми Конвенції, застосовуваної судом (так звана деклараторна теорія судового прецеденту) [2].

Варто підкреслити, що ЄСПЛ у своїй практиці дотримується не самого прецеденту як такого, він ставить відповідні правові питання та відповідає на них у процесі тлумачення Конвенції. Таким чином, на мою думку, Суд здійснює нормотворчість шляхом створення правових позицій, заснованих на «букві» і «душі» Конвенції.

Але як далеко може зайти Суд в тлумаченні положень Конвенції при вирішенні конкретних справ і в якій мірі таке тлумачення може сприйматися як обов'язкове судами України? На це, здавалося б просте питання, на перший погляд дають однозначну відповідь приписи ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [1], які встановлюють, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права.

Саме тут і постає питання, чи йде у зазначеній вище статті мова про визнання обов'язковою всієї практики Європейського суду, або лише тієї, яка формується при розгляді справ за участю України. Питання про значення для вітчизняного законодавства прецедентної практики Європейського суду, сформованої без участі України, поки залишається відкритим.

Інший аспект проблеми тлумачення пов'язаний з різними варіантами її застосування. Оскільки Конвенція застосовується як частина правової системи України, отже, має місце тлумачення її положень українськими судами. Але тлумачення здійснює і сам Європейський суд з прав людини. У зв'язку з цим, можливі випадки, коли тлумачення Європейської конвенції в судах України буде відрізнитися від тлумачення її норм Європейським судом. Однак беззаперечним, на наш погляд, є те, що пріоритет має тлумачення Конвенції ЄСПЛ.

В. Палюк вважає, що Конвенцію та рішення Суду необхідно застосовувати не у будь-якому випадку, а лише за наявності певних умов, зокрема: у разі невідповідності національного законодавства положенням Конвенції та протоколів до неї; за наявності в національному законодавстві правових «прогалин» щодо прав людини та основних свобод, визначених у Конвенції та протоколах до неї; для кращого розуміння тих положень національного законодавства, до яких було внесено зміни або доповнення на підставі рішень Суду; для реалізації на практиці таких основних принципів Конвенції, як «верховенство права», «справедливість», «справедливий баланс», «справедлива сатисфакція», оскільки в законодавстві нашої країни це досить нові критерії [3, с. 234]. В свою чергу О. Климович вважає, що за своєю юридичною природою рішення Суду є офіційним тлумаченням стосовно конкретної справи. А саме тлумачення Конвенції, здійснене Судом у мотивувальній частині рішень щодо конкретних держав, стає «джерелом права Конвенції» [4, с. 38].

Однак, слід зазначити, що фактично вищі судові інстанції України при розгляді справ спираються на положення прецедентної практики Європейського суду. Так, Верховний Суд України, скасовуючи ухвали судів першої, апеляційної та касаційної інстанції, зазначив, що «...рішенням Європейського суду з прав людини було встановлено порушення національними судами ст. 10 Конвенції, а саме: втручанням судів у право ТОВ «Редакція газети «Україна-Центр» на свободу вираження поглядів [5]. З наведеного вбачається, що при застосуванні заходів юридичної відповідальності судам слід, насамперед, забезпечувати баланс між «потребою» та «правом» з метою недопущення порушення прав та інтересів сторін.

Досліджуючи характер поданих проти України заяв, які розглядає ЄСПЛ, Г.В. Кириченко наголошує, що останні здебільшого стосуються порушень таких прав:

- право на свободу та особисту недоторканність;
- право на мирне володіння своїм майном;
- право на справедливий судовий розгляд у частині права на виконання рішення суду (передусім щодо виплати заборгованості по заробітній платі, пенсіям), перевищення розумних строків розгляду справ судами тощо [6, с. 88].

При цьому, в контексті визнання практики Європейського суду джерелом права, Законом України «Про судоустрій і статус суддів» [7] до всіх процесуальних кодексів України були внесені зміни щодо строків розгляду справ у бік їх скорочення. Крім того, зазначеним Законом порушення суддею строків розгляду справи було визнано порушенням присяги судді, що у разі достатності підстав має наслідком звільнення останнього з посади. Отже, можемо побачити, що судові рішення міжнародної інстанції вплинули на приписи законодавства України та зумовили внесення відповідних змін до нього.

Проблема сприйняття українською правовою системою прецедентної практики Європейського суду пов'язана з загальним питанням визначення місця судового прецеденту в цій системі. У науковій літературі підкреслюється роль судової практики (попередніх судових рішень) для вирішення конкретних кримінальних і цивільних справ, але лише деякі автори стверджують, що судовий прецедент є джерелом українського права.

Власне, цей процес був започаткований нашою державою при ратифікації Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. По суті, це є перший крок з узаконення судової практики Європейського суду з прав людини. В подальшому Україна взяла на себе відповідні обов'язки з адаптації свого законодавства до законодавства ЄС.

Згаданий нами Закон «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» регулює відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України; з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї; з впровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини; зі створенням передумов для зменшення числа заяв до Європейського суду з прав людини проти України. Власне, до сфери дії цього Закону входять дві складові:

1) забезпечення виконання Рішень Європейського суду з прав людини (процесуальний аспект, який не стосується нашого дослідження);

2) застосування Конвенції та практики Європейського суду з прав людини в Україні.

Зосередимось на останній складовій. Закон у ст. 1 визначає терміни, що застосовуються у ньому. Так, практика Суду — це практика Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини. У зв'язку з цим джерелом права є не лише практика суду, а й практика Європейської комісії з прав людини.

Рішення Суду поділяються на:

а) остаточне рішення Європейського суду з прав людини у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;

б) остаточне рішення Європейського суду з прав людини щодо справедливої сатисфакції у справі проти України;

в) рішення Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання у справі проти України.

Ключовою нормою Закону є положення ст. 17, відповідно до якої суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права. Саме ця норма законодавчо закріплює за практикою Європейського суду з прав людини статус джерела права та встановлює право та обов'язок суду щодо застосування європейських прецедентів у правозастосовній діяльності. Причому, якщо виконання в Україні підлягають лише рішення Європейського суду з прав людини, ухвалені проти України, то практика Суду при розгляді справ судами застосовується без будь-яких обмежень, тобто суд вправі застосувати рішення Європейського суду проти будь-якої держави — учасниці Конвенції, вирішуючи спір в Україні.

Ще до набуття чинності зазначеним Законом українські суди посилалися на його практику, як на джерело права при винесенні рішень. Так, судова колегія Миколаївського апеляційного суду вперше в Україні при розгляді касаційної скарги у цивільній справі керувалася положеннями ст. 10 Конвенції та рішенням Суду у справі Лінгенс проти Австрії. Конституційний Суд України вперше посилається на рішення Європейського Суду з прав людини у справі по смертну кару.

На думку С. Шевчука, з аналізу рішень Конституційного Суду України можна виявити наступні підходи до застосування ним практики Європейського суду для обґрунтування власних правових позицій:

1) «Відсильний» спосіб — Конституційний Суд України лише побіжно згадує про наявність певних європейських стандартів з питання, що є предметом спору, не конкретизуючи його, тобто без посилання на конкретні статті Конвенції та рішення ЄСПЛ;

2) «Казуїстичний» спосіб — Конституційний суд України при обґрунтуванні своєї позиції наводить конкретні статті Конвенції та перелік відповідних рішень;

3) «Казуїстично-змістовний» спосіб — звернення не тільки до конкретної статті міжнародного договору чи конкретного судового рішення, а й до його істинного розгорнутого змісту [8, с. 318-319].

Таким чином, ще до набрання чинності Законом «Про виконання рішень і застосування практики Європейського Суду з прав людини» суди України враховували положення не лише вітчизняних законодавчих актів, але й Конвенцію і практику Європейського суду з прав людини. У зв'язку із законодавчим визнанням практики Європейського Суду з прав людини джерелом права України постало питання про співвідношення її з іншими джерелами права, а отже і про порядок застосування.

Слід погодитися з думкою С. Шевчука, що Конституція України практично продублювала майже всі права, закріплені в Конвенції, їх розуміння у національній практиці дуже часто помітно відрізняється від того, яке демонструє при її застосуванні Європейський суд з прав людини.

Для судів загальної юрисдикції прецеденти Європейського Суду мають обов'язковий характер, але вітчизняний суд має право відмовитися від його застосування у випадках, коли:

1) національне законодавство встановлює вищі стандарти прав і свобод людини, ніж відповідний прецедент Європейського Суду;

2) є потреба відокремитися від прецеденту Європейського Суду через розумну відмінність у фактах справи.

В. Паліюк вважає, що Конвенцію та рішення Суду необхідно застосовувати не у будь-якому випадку, а лише за наявності певних умов: 1) у разі невідповідності національного законодавства положенням Конвенції та протоколів до неї; 2) за наявності в національному законодавстві правових «прогалін» щодо прав людини та основних свобод, визначених у Конвенції та протоколах до неї; 3) для кращого розуміння тих положень національного законодавства, до яких було внесено зміни або доповнення на підставі рішень Суду; 4) для реалізації на практиці таких основних принципів Конвенції, як верховенство права, справедливість, справедливий баланс, справедлива сатисфакція, оскільки в законодавстві нашої країни це досить нові критерії.

Висновок. На наше переконання, прийняття парламентом Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» має важливе значення для української правової системи, бо, завдячуючи цьому, на законодавчому рівні в Україні вирішено такі проблеми: держава офіційно визнала практику Європейського суду з прав людини джерелом права, внаслідок чого система джерел права поповнилась європейським прецедентом; впровадження практики Європейського суду з прав людини в національне законодавство надасть змогу посилити уже сформований механізм захисту прав та охоронюваних законом інтересів міжнародними стандартами та нормативами; правова система України завдяки цьому ще більше зблизилась із правовою системою країн ЄС, що надає можливість систематизувати законодавство України та Європи; закон став прикладом адаптації законодавства України до законодавства ЄС у вигляді видання законодавчих нормативних актів, які ґрунтувалися б на відповідних нормах права ЄС.

Як вважає В. Кононенко, Конституційний Суд України чи законодавець має встановити співвідношення європейського прецедентного права з Конституцією України, як це зробив, наприклад, у одному зі своїх рішень Конституційний Суд ФРН, який вказав, що прецедентне право Суду служить допоміжним засобом при тлумаченні й визначенні змісту та обсягу основних прав людини та принципів Основного Закону [9]. Прецеденти Європейського Суду з прав людини мають похідний від Конвенції характер, хоча й істотно розширюють та доповнюють її зміст. Зважаючи на це, в системі джерел вітчизняного права ці акти за юридичною силою логічно розмістити одразу після міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 № 3477-IV // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>
2. Дешко Л.М. Критерії ефективності національного засобу юридичного захисту щодо невиконання затримки у виконанні рішень національних суддів (за матеріалами практики європейського суду з прав людини) / Л.М. Дешко // http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pchdu/2012_1/012.pdf
3. Палюк В. Чи можуть судді України у своїх рішеннях посилалися на рішення Європейського суду з прав людини / В. Палюк // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2005. - № 3 – С. 231-237.
4. Климович О. Застосування прецедентної практики Європейського суду з прав людини судами України / О. Климович // Адвокат. – 2002. - № 2. – С. 34-41.
5. Постанова Верховного Суду України у справі «Обмеження свободи поглядів редакцією газети «Україна-Центр» від 07 лютого 2011 року // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21355278>
6. Кириченко Г.В. Прецедентна практика європейського суду з прав людини / Г.В. Кириченко / Право і суспільство. – 2010. - № 5 – С. 87-89
7. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 року № 2453-VI // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>
8. Шевчук С.В. Загально-теоретичні проблеми нормативності актів судової влади: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01 / С.В. Шевчук — Харків, 2008. — 434 с.
9. Кононенко В.П. Особливості застосування практики Європейського суду з прав людини / В.П. Кононенко // http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/tipp/2011_1/Konon.pdf